

Зоряна Мазуранчик,
молодший науковий співробітник
Національного заповідника «Замки Тернопілля»

РОЛЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ЛІТОПИСНОГО ЗБАРАЖА

У статті подається огляд результатів археологічних досліджень літописного Збаражя, що проводилися у XIX-XX ст. й на початку XXI ст., проаналізовано їх значення для історичної реконструкції архітектурного середовища, політичного, економічного, культурно-релігійного розвитку літописного Збаражя.

Ключові слова: літописний Збараж, археологічні розкопки, городище, вал, кераміка, артефакти.

Північним форпостом Західного Поділля з поміж давньоруських літописних міст та безіменних городищ є літописне місто Збараж. Рання історія міста залишається слабо вивченою через фрагментарність та лаконічність писемних джерел. Більш ґрунтовні археологічні дослідження території літописного Збаражя дали б змогу розширити і поглибити наші знання по цій темі.

На превеликий жаль, на даному етапі ґрунтовних сучасних археологічних досліджень літописного Збаражя немає. Згадки про нього містяться здебільшого в довідкових виданнях.

Літописний Збараж локалізувався чотирма горами: Княжою, Веселою, Бабиною та Чернечою (Монастирком). Археологічні знахідки свідчать про давнє заселення території. Перша писемна згадка про місто зустрічається в «Галицько-Волинському літописі» під 1211 р. [5]. Це було укріплене поселення, основу оборонної системи якого становили вали та рови. Зрозуміло, що такий цікавий історичний об'єкт як Збараж привертає увагу дослідників віддавна. Цікаво, що біля витоків археологічного вивчення Збаражчини стояли вчені-археологи Львівського університету: М. Смішко, Т. Сулімірський, К. Маєвський.

Ще в кінці XIX ст. в урочищі Бабина Гора (с. Залужжя) було виявлено давньоруське городище [8, с. 8-9]. Розкопками і дослідженням даної території займався археолог Кіркор. Ось як він описує цю територію: «Біля підніжжя Бабиної гори тече річка Гнізна, відділяючи її зі сходу від протилежної гори, на котрій стоять руїни старого замку. З північної сторони яр, за яким рівнина, покрита лісами. З півдня село Старий Збараж, на місці стародавнього поселення, коли ще сучасного Збаражя не було. За селом – інша гора, яка називається Василянська. Тільки із західної сторони Бабина гора з'єднується з високо розміщеною, хоча і нижчою від неї рівниною. Ту гору оточують два вали, з яких один оточує її довкола, з довгими раменами від півночі і півдня, які спадають на долину. Перед тим валом є глибокий рів, а на відстані 28 метрів, наближуючись до вершини гори, є другий широкий вал»... [1, с. 53].

Вершина гори продовгувата і разом з валом займає 80 м довжини і 47 ширини. На схилах гори, особливо східної і південної сторони, лежали великі валуни (камені). Сама середина вершини гори представляє ряд незначних нерівностей, закиданих камінням або присипаних сміттям. Ті нерівності вважаються фундаментами монастиря. Але, найімовірніше, що Бабина гора не могла бути місцем людської осілості [7].

На думку Кіркора, згадані вали, з погляду на їх розташування, не мають оборонних рис, можна припустити, що за язичницьких часів ця гора була обрядовим місцем, а вали служили до його обмеження і відокремлення того місця. У ході вивчення території не було знайдено слідів будівлі і тому було розпочато дослідження.

У східній частині гори закладено траншею довжиною 24 м, шириною 2 м, глибиною 70 см., місцями до півтора метра. Насип до глибини 70 см. складався з чорнозему перемішаного з дрібним каменем, нижче 70 см. – велике і грубе каміння, подібне до фундаменту. У ході розкопок було виявлено велику кількість фрагментів глиняної кераміки і багато кісток тварин, а за межами зовнішньої сторони валу знайдено згарище з попелом. У такому стані й були знайдені перепалені людські кістки. Окремо від кераміки і кісток на дослідженій ділянці ще було знайдено: гарно виготовлена мала глиняна намистинка правильної форми, пряслице, наприкінці знайшли фрагмент браслета. Крім цих предметів були ще залізні стріли, котрі було передано бургомістрові Збаражя пану Юліану Опольському для зберігання, як пам'ятку в магістраті [1, с. 53].

Отже, було знайдено сліди обрядового місця, яке говорить про те, що власне на Бабиній гора було тілопальне кладовище. У виявлених могилах, зокрема в 7-ми з них, знайдено скелети на глибині 55-70 см. Голови повернуті на захід, руки витягнуті вздовж тіла. Деякі скелети пошкоджені в результаті засипан-

ня каменем. Обміри 4-х скелетів наступні: довжина 162, 165, 171, 174. У двох випадках голови скелетів нахилені на бік до південної сторони. У кожній могилі були черепки від посуду й іншого начиння, грубо-зернисті, такі самі, як при розкопках валу. У могилах немає жодного сліду деревини. На одному з скелетів знайдено на пальці срібний перстень і бронзову сережку. Перстень невеликий, досить товстий, не спаяний, зі зведеними кінцями, що заходили один на один, оздоблений цікавим і добре виробленим тисненим орнаментом у вигляді крапочок і хрестиків. Подібні орнаменти спостерігаються і в кераміці, але більших розмірів. Сережка дуже поширена на Поділлі, кільце з грубого бронзового дроту. Всього на Бабиній горі розкопано 12 могил [1, с. 54].

Результати розкопок дозволили зробити Адаму Кіркору вмотивований висновок, що на Бабиній горі існувало язичницьке кладовище. Імовірно, ці могили були прикриті могильними плитами, як це поширено на Поділлі. А, отже, поховання належали до так званих плитових гробів.

Археологічні розкопки в районі Старозбаразької фортеці були проведені ще в 30-х роках ХХ ст. Організувала і очолила роботу польський археолог Ірена Сівковна, яка залишила для нас свідчення про їх проведення. Під час земляних робіт було знайдено срібний скарб вагою 0,5 кілограма.

Скарб складався з двадцяти срібних предметів. До складу вищезгаданого скарбу входили наступні вироби: три гривні (нашийні прикраси), сім намистин, шість напівкруглих фібул з нанизаними на них кульками, дві підвіски у формі трикутника і два круглі орнаментовані браслети [1, с. 359-361]. Датується цей скарб ХІІ-ХІІІ століттям і зараз знаходиться в одному з музеїв Варшави.

Після цих розкопок в історії досліджень Старозбаразького замку наступає довга пауза, яка продовжується до 90-х рр. ХХ ст. За цей час твердиня ще більше занепала. Каміння, що колись було частиною замкових стін у 40-х рр., було використано на будівництво господарських будівель новоствореного колгоспу. Грунтовні роботи по вивченню Старозбаразької фортеці було розпочато у 1998 р. експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (керівник М. Филипчук). Як результат, було виготовлено інструментальний план пам'ятки, що у свою чергу дало змогу нанести на карту залишки збережених фортифікаційних споруд, компактне розташування слов'янських та давньоруських пам'яток.

У липні того ж року розпочався другий етап археологічного вивчення Замкової гори. Ним керувала археолог Тернопільського краєзнавчого музею Марина Ягодинська. Було розпочато розкопки в урочищі Замкова гора. Розкопки були проведені на давньоруському городищі літописного Збаража. На цьому місці у ХV ст. був побудований замок. На початку ХХ століття ще збереглися рештки стін, складені з рваного каменя.

Залишки замку розміщені на верхів'ї Замкової гори на висоті 400 м над рівнем моря, яка знаходиться на лівому березі р. Гнізна, на східних околицях с. Старий Збараж. З напільної сторони від замку на південний схід розміщувалися три дугоподібні вали. На одному з них для вивчення конструкції валу та рову закладений розкоп. Для вивчення культурного шару на території замку був закладений другий розкоп. У літературі є відомості, що до побудови замку у ХV ст. на Замковій горі існувало давньоруське городище. Дійсно, на згаданій території можна знайти залізні речі давньоруського часу. Крім того, у культурному шарі знайдено ліпну кераміку VIII-IX ст., кружалні фрагменти горщиків X-XI ст. [10, с. 92-94]. Стверджують, що у VIII-IX ст. на цьому місці було слов'янське поселення культури типу Лука-Райковецька. Поруч з поселенням знаходився слов'янський ґрунтовий могильник з тілопаленням в урнах. Нажаль, територія городища сильно зруйнована пізніми перекопами [12, с. 137-153].

Перший розкоп було закладено в південній частині гори, який охопив частину оборонного валу та рову перед ним. Знахідки які були виявленні в ході дослідження 2,5-метрового культурного шару свідчать про те, що в цьому районі і в IX столітті вирувало життя. Відбувалися тут збройні сутички і в пізніші віки. Про це свідчать численні знахідки наконечників стріл. Можна з впевненістю припустити, що вони були залишені під час численних набігів кочовиків. Тут же зустрічалося вугілля, кальциновані кісточки, фрагменти обмазки. Цей шар утворився в результаті викопування ровів з обох сторін валу [9, с. 2]. Пізніше цей вал реконструювався у ХV-ХVI ст., про що свідчить верхній жовто-коричневий шар, в якому поряд з керамікою ХІІ-ХІІІ ст., VIII-IX ст., скляними браслетами були знайдені фрагменти горщиків ХV-ХVI ст. Тут також знайдено велику кількість кісток свійських тварин.

По-своєму цікавий виявився другий розкоп, закладений вже на території самої фортеці. З метою перевірки культурного шару на предмет залишків давньоруського дитинця городища княжої доби. Загальна площа розкопу 59,4 м². У результаті розкопок була досліджена вся запланована площа. Весь культурний шар був перекопаний. На глибині 30 см. від денної поверхні в північній частині розкопу зафіксовані залишки наземної будівлі. Споруда повністю не розкопана, одна із стін виходила за межі розкопу. Досліджена частина мала вигляд п'ятикутника. На глибині 75 см. з'явилися кам'яні стіни споруди, яка

мала вигляд неширокого коридору, що потім переходив у прямокутну камеру. Обидві паралельні стіни були зроблені з каменю-вапняку прямокутної форми. Під час будівництва цього приміщення використовувалися і виходи природного каменю. Каміні скріплювалися між собою вапняковим розчином. Частина будівлі являла собою склепіння у вигляді арки. Можливо, ця споруда являла собою підвал замку. У склепінні разом з каменем використовувалась цегла. Під завалом склепіння, на кам'яній підлозі, знайдені залишки обгорілих дошок, вугілля та перепалена глина. Все це свідчить про пожежу. Під час зачистки підлоги знайдені фрагменти середньовічної кераміки та бронзовий перстень з шестигранною прозорою кришталевою вставкою. Під вставку підкладена пластинка, на якій нанесено зображення «рози вітрів», або як казали раніше «громового знаку». Цей перстень мав охоронне магічне значення і повинен був захистити свого господаря чи господиню від блискавки та грому [9, с. 3-4].

Було закладено ще і третій розкоп загальною площею 12 м² з ціллю віднайти в'їзд у замок, проте культурного шару знайдено не було.

Значно скромніше виглядає історія археологічного дослідження зруйнованого монастиря св. Онуфрія. Протягом 2003 р., під час будівельно-земляних робіт на подвір'ї церкви, тобто в безпосередній близькості від описаних поверхневих слідів, у траншеї для газової труби було виявлено інгумаційні поховання та культурний шар, насичений різночасовими знахідками. Об'єктом дослідження стали залишки поверхневих слідів ймовірного давнього монастиря святого Онуфрія поблизу церкви Спаса. Саме там було закладено розкоп площею 60 м². Залишки фундаменту стін монастиря мають Г-подібну форму шириною 10 м і довжиною 25 та 25 м. Слід зауважити, що по периметру, а також всередині простору поверхневих слідів проступали чітко виражені руїни стін [3, с. 15]. Фіксація рухомих знахідок і залишків об'єкту велася по квадратах. Це дозволило детально вивчити характер культурного шару як над кладкою кам'яних стін, так і в заповненнях виявлених приміщень монастиря.

У результаті дослідження на місці поверхневих слідів було виявлено залишки фундаментів та стін ймовірної монастирської будівлі. Ширина стін: 1,0 м (східна), 1,1 м (західна) та 1,2 м (південна); ширина споруди в цілому становить 8 м. В окремих місцях з внутрішньої сторони виявлено залишки вапнякової штукатурки. Над розвалом південної стіни на глибині 0,1 м від рівня сучасної поверхні з фрагментами кружального редукованого горщика знайдено мідну монету – литовський солід (1666 р.). Ці знахідки дозволяють висловити припущення, що дана частина будівлі в кінці XVII ст. вже була зруйнована і не відбудовувалася. У дослідженій частині були виявлені приміщення, можливо підвального типу. Ширина фундаменту східної стіни – 1,3 м. Внутрішня стіна має фундамент 0,95-1,0 м. У стінах прослідковано внутрішні віконні і дверні отвори. У заповненні приміщень на різних глибинах виявлено рухомий матеріал, серед якого переважають: вироби з кераміки, скла (передусім, віконне скло), металу. Кераміка представлена уламками і фрагментами тонкостінного кружального посуду, кахлів, цегли. На даному об'єкті рухомі знахідки є різночасовими. Досить часто і в значній кількості траплявся давньоруський посуд сер. XII – сер. XIII ст. [4, с. 25].

Таким чином, рухомий матеріал з розкопу, який був закладений на місці давнього монастиря, слід віднести до широкого хронологічного періоду: XII-XVIII ст. Різночасовість знахідок простежується як у всіх шарах і прошарках, які перекривали залишки стін, так і у заповненні приміщень будівлі. Верхні хронологічні межі рухомого матеріалу встановлює мідна монета 1817 р. випуску.

Результати археологічних досліджень дозволяють сформулювати деякі висновки, щодо особливостей розвитку літописного Збаражу.

Згідно методики визначення міст серед відомих на той час давньоруських городищ, розробленої А. В. Кузою, місто є адміністративно-господарським, військово-політичним центром, центром розвитку ремісництва, торгівлі, культури, одним словом, багатофункціональним укріпленим поселенням [4, с. 42]. Для того, щоб городище було визнано містом, необхідно мати ряд умов: 1. площа має складати не менше 2,5 га; 2. наявність укріплень, садибно-дворова забудова; 3. монументальне зодчество; 4. знахідки, що свідчать про адміністративний устрій (пломби, печатки), військову справу (зброя, спорядження коня і вершника), сільськогосподарську, ремісничу, торговельну діяльність населення, розвиток культури. Сюди можна додати ще наявність могильників, як один з факторів визначення міста [4, с. 168].

Якщо розглядати давньоруські пам'ятки біля Старого Збаражу по методиці А. В. Кузи, можна виділити наступні моменти: площа городища в урочищі Замкова гора складає 4,6 га, городища в урочищі Бабина гора – 0,95 га, обидва городища мають оборонну систему, що складається з оборонних валів та ровів і захищають заселену частину з напільної сторони; на відстані до 500 м на північ від Замкової гори існує старовинна церква в урочищі Монастирок, що свідчить про давню традицію будівництва церков

саме тут і, скоріш за все, на місті старої дерев'яної церкви у XVI ст. була побудована кам'яна в комплексі з будівництвом кам'яного замку; з північної сторони городища на Замковій горі досліджено слов'янський урновий тілопальний могильник, що датується пізньою фазою лука-райковецької культури [12, с. 137-153]; із західної сторони городища, на якому Адам Кіркор досліджував давньоруські язичницькі поховання [2, с. 161; 6, с. 649]. Знахідки скарбу, що складався зі срібних нашійних гривен, браслетів свідчать про те, що на території городища перебували представники боярсько-князівської знаті; крім того тут знайдений хрест-енколпійон 1240 р. [11, с. 175-181], скляні намистини, прясло, наконечник спису, наральник, сокиру, кручені та гладкі кольорові скляні браслети тощо.

Всі вище перераховані складові середньовічного міста свідчать про безумовно міський статус літописного Збаража. Таким чином, дане дослідження підтверджує думку про більш ранню дату заснування літописного Збаража – у першій половині X століття. У 1211 році літописець згадує Збараж місто, яке з огляду на місцезнаходження носило адміністративно-фіскально-сторожові функції і було прикордонним містом. У XII-XIII ст. основна частина міста знаходилась на лівому березі р. Гнізна – тут був адміністративний, ремісничо-торговий та культурний центр. На Бабиній горі перебувала сторожа та був цвинтар. Стосовно будівництва кам'яного замку в Збаражі, який знаходився на місці зруйнованої у XIII ст. фортеці-городища, необхідно відмітити, що безпосереднього автора будівництва чи власника встановити не вдалося через брак історичних джерел.

Можна припустити, що Збараський замок споруджено в середині – наприкінці XIV ст. у межах літописного Збаража, правдоподібно князями Коріатовичами, з метою укріплення кордонів Поділля, а занепад замку в Старому Збаражі та спорудження укріплення на новому місці можна віднести до початку – середини XVI ст.

Таким чином, археологічні джерела відіграли значну роль для пояснення багатьох питань історії літописного міста. На основі археологічних джерел можна визначити приблизний період існування міста, його культурно-історичне, господарське значення та місце серед інших міст Поділля в княжу добу. Багато чудових тасмниць зберігає ще збараська земля.

Список використаних джерел та літератури

1. Wiadomości archeologiczne. – Warszawa, 1939. – Т. XVI. – S. 359-361.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 160.
3. Білас Н. Звіт про археологічні розкопки на території Державного історико-архітектурного заповідника в місті Збаражі Тернопільської області у 2004 році / Наталія Білас. – Львів, 2004.
4. Куза А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – М.: Наука, 1989. – С. 49.
5. ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб, 1908. – Стлб. 715-736. – [Електронний ресурс]. Точка доступу: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat31.htm>
6. Ратич О. І. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України / О. І. Ратич. – К.: Наукова думка, 1957. – С. 649.
7. Чайка В. Археологічні розкопки в урочищі Бабина гора., с. Старий Збараж / В. Чайка // ВІК. – 2008. – трав. (№5(32)).
8. Чайка В. Збараський замок: науково-популярне видання / В. Чайка. – Тернопіль: Астон, 2011. – С. 8-9.
9. Ягодинська М. Звіт про археологічні розкопки в урочищі Замкова Гора біля с. Старий Збараж Збараського району Тернопільської області у 1997 році / М. Ягодинська – Тернопіль 1997 – С. 2.
10. Ягодинська М. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) / М. Ягодинська // Наукові записки. – Збараж, 2010. – С. 92-94.
11. Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля / М. Ягодинська // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – К.: СтилоС, 2008. – С. 175-181.
12. Ягодинська М. Слов'янський могильник біля Старого Збаража / М. Ягодинська // Джерело. – 1994. – Вип.1. – С. 137-153.